

De Tachtigjarige Oorlog

De Nederlanden in 1559.

prof.dr. S. Groenveld

drs. H.L.Ph. Leeuwenberg

prof.dr. M.E.H.N. Mout

dr. W.M. Zappey †

De Tachtigjarige Oorlog

OPSTAND EN CONSOLIDATIE
IN DE NEDERLANDEN
(CA. 1560-1650)

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het K.F. Hein Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

© 2008 prof.dr. S. Groenveld en drs. H.L.Ph. Leeuwenberg
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

2010, eerste druk

2012, tweede herziene en aangevulde druk

2022, derde herziene en aangevulde druk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagbeeld voorzijde: Het beleg van Alkmaar, 1573. Olieverf op paneel, door Pieter Adriaensz. Cluyt, 1580 (*Stedelijk Museum Alkmaar*).

Achterzijde: De schuttersmaaltijd in de Sint-Jorisdoelen ter viering van het sluiten van de Vrede van Munster, 18 juni 1648. Schilderij door Bartholomeus van der Helst. (*Rijksmuseum, Amsterdam*)

Vormgeving omslag:

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Vormgeving binnenwerk:

Andre Klijsen, Villa Y, Den Haag

Vormgeving kaarten:

Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

ISBN 978 94 6249 503 6

E-ISBN 978 94 6249 566 1

NUR 688

Inhoud

Inleiding 9
S. Groenveld

DEEL I De kogel door de kerk?
De Opstand in de Nederlanden 1559-1609

DE SITUATIE ROND 1559

1 Staat en bestuur in de Nederlanden omstreeks 1559	13
<i>S. Groenveld</i>	
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>	
1 Landsheren en centralisatie	13
2 Het centrale bestuur	14
3 Gewestelijke besturen en Staten-Generaal	17
4 Lokaal en regionaal bestuur	20
5 Conclusie	24
2 Het economisch leven in de Nederlanden vanaf het midden der 16de eeuw	25
<i>W.M. Zappey</i>	
1 Bevolking	25
2 Overheidsschulden en belastingen	27
3 Het agrarische bedrijf	28
4 Nijverheid	30
5 Visvangst	32
6 Handel en scheepvaart	32
7 Conclusie	34
3 De maatschappelijke verhoudingen in de Nederlanden omstreeks 1559	35
<i>Nicolette Mout</i>	
1 Inleiding	35
2 De geestelijkheid	36
3 De hoge adel	40
4 De lage adel en het leven op het platteland	42
5 Het leven in de steden: de hogere burgerij	45
6 De lagere burgerij	47
7 Loontrekkers en armen	49
4 De religie omstreeks 1559	52
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>	
1 Inleiding	52
2 De rooms-katholieke kerk	53
3 De nieuwe kerkelijke indeling	60
4 Opkomst van het protestantisme	62
5 De strijd om de orthodoxie	67
6 Conclusie	70
DE LOOP DER GEBEURTENISSEN 1559-1609	
5 Van groeiende ontevredenheid naar eerste gewelddadigheden, 1559-1567	73
<i>S. Groenveld</i>	
1 Het vertrek van Filips II, 1559	73
2 Het eerste georganiseerde verzet: de hoge adel, 1559-1566	74
3 De lage adel in actie	76
4 Burgers met economische en godsdienstige problemen	78
5 De Beeldenstorm – een religieuze, sociale of politieke uitbarsting?	82
6 De eerste gewapende acties, 1566-1567	82
7 Conclusie	85

6	De Opstand in een radicale fase, 1567-1575	86	
	<i>S. Groenveld</i>		
	1 De zending van de hertog van Alva, 1566-1567	86	
	2 Het bewind van de ijzeren hertog, 1567-1573	86	
	3 Uitwijkers en invallers, 1567-1572	90	
	4 'Vive le geus', 1572-1573	93	
	5 Alva's val en Requesens' benoeming	98	
	6 Requesens als landvoogd, 1573-1576	99	
	7 Conclusie	101	
7	Mislukte matiging, 1575-1581	102	
	<i>S. Groenveld</i>		
	1 Onderhandelingen van velerlei aard, 1574-1575	102	
	2 De toestanden verslechterd, 1575-1576	103	
	3 De Pacificatie van Gent	104	
	4 De benoeming van Don Juan als landvoogd, 1576	106	
	5 De Staten-Generaal tussen twee vuren, 1576-1577	107	
	6 Toenemende radicalisering, 1577-1578	109	
	7 De Unie van Atrecht, 1578-1579	111	
	8 De Unie van Utrecht, 1577-1579	112	
	9 De matiging mislukt, 1579-1581	114	
	10 Conclusie	116	
8	Spanje in de aanval, 1581-1588	117	
	<i>S. Groenveld</i>		
	1 De tweede fase van Filips' regeringsperiode	117	
	2 Parma's opmars in de Nederlanden, 1581-1585	117	
	3 De mislukte soevereiniteit van Anjou, 1581-1584	120	
	4 Engeland te hulp geroepen, 1584-1585	123	
	5 De nieuwe mislukking: Leicesters bewind, 1585-1587	125	
	6 De Armada, 1585-1588	128	
	7 Conclusie	129	
9	Noord-Nederlandse successen, 1588-1609	130	
	<i>S. Groenveld</i>		
	1 Filips II en Frankrijk, 1588/89-1596	130	
	2 De vestiging van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1588	131	
	3 Militaire successen, 1589-1595	133	
	4 Samen met Frankrijk en Engeland, 1596-1604	138	
	5 Filips II, Filips III en de zuidelijke Nederlanden, 1596-1599	140	
	6 Verdere oorlogvoering, 1596-1606	141	
	7 Vrede of bestand? 1606-1609	143	
	8 Conclusie	147	
DE SITUATIE ROND 1609			
10	Staat en bestuur in de Republiek omstreeks 1609	149	
	<i>S. Groenveld/ H.L.Ph. Leeuwenberg</i>		
	1 Jonge wijn in oude zakken	149	
	2 De Generaliteit	151	
	3 Gewestelijke Staten en functionarissen	153	
	4 Lokaal bestuur	156	
	5 Conclusie	159	
11	Het economisch leven in de Republiek tot het begin der 17de eeuw	160	
	<i>W.M. Zappey</i>		
	1 Bevolking	160	
	2 Overheidsschulden en belastingen	160	
	3 Het agrarische bedrijf	162	
	4 Nijverheid	165	
	5 Rijkdom uit zee	166	
	6 Scheepvaart en handel	168	
	7 Conclusie	174	

12	De maatschappelijke verhoudingen in de Republiek omstreeks 1609	175	
	<i>Nicolette Mout</i>		
	1 Inleiding	175	
	2 De geestelijkheid	175	
	3 De hoge adel	176	
	4 De lage adel en het leven op het platteland		177
	5 Het leven in de steden	179	
13	De religie in de Republiek omstreeks 1609	184	
	<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>		
	1 De protestantisering in de Noordelijke Nederlanden		184
	2 Het calvinisme	186	
	3 De rooms-katholieken	192	
	4 De doopsgezinden	194	
	5 Conclusie	196	
DEEL II: De bruid in de schuit			
<i>De consolidatie van de Republiek, 1609-1650</i>			
DE LOOP DER GEBEURTENISSEN 1609-1650			
14	Het ontstaan van nieuwe verhoudingen, 1609-1619	199	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 Plaatsbepaling 1609	199	
	2 Strijdpunten	200	
	3 De praktijk in het algemeen	205	
	4 Remonstrantie en contraremonstrantie, 1609-1610		207
	5 Mislukte tolerantie, 1610-1616	209	
	6 De ontknoping, 1617-1618	211	
	7 Nationale Synode, 1618-1619	215	
	8 De processen tegen Oldenbarnevelt en zijn medestanders, 1618-1619		218
	9 Conclusie	222	
15	Onder Maurits in het defensief, 1619-1625	225	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 Habsburgse problemen omstreeks 1619	225	
	2 De Nederlandse bondgenoten omstreeks 1619	229	
	3 Hervatting van de oorlog? 1619-1621	233	
	4 De Republiek in het defensief, 1621-1625	236	
	5 Conclusie	241	
16	Met Frederik Hendrik ten aanval, 1625-1633	242	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 De Dertigjarige Oorlog tussen 1625 en 1635	242	
	2 Olivares' oorlogspolitiek, 1625-1633	245	
	3 Nieuwe bestuurspraktijken in de Republiek	248	
	4 De strijd te land, 1625-1632	251	
	5 De strijd ter zee, 1625-1633	255	
	6 Onderhandelingen en toenemende vredeswil, 1627-1633		257
	7 Conclusie	262	
17	Offensief en alternatief, 1634-1639	263	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 Frankrijks intrede in de Dertigjarige Oorlog	263	
	2 Plannen en problemen van Olivares	264	
	3 Het ontstaan van een alternatieve Hollandse politiek		267
	4 De strijd te land, 1633-1639	269	
	5 De strijd te water, 1633-1639	271	
	6 Conclusie	274	

18 Spanjes nederlaag en Hollands succes, 1640-1648	275		
<i>S. Groenveld</i>			
1 De laatste jaren van de Dertigjarige Oorlog	275		
2 De Spaanse neergang	276		
3 Diplomatieke successen van de Republiek, 1640-1642		278	
4 De laatste oorlogsjaren, 1640-1646	280		
5 Vredesoverleg in voorbereiding, circa 1640-1646		283	
6 De Vrede van Munster, 1646-1648	286		
7 Conclusie	291		
19 Het einde van een periode, 1648-1650	294		
<i>S. Groenveld</i>			
1 Resultaten van de Westfaalse vredes	294		
2 De Republiek na de oorlog, 1648-1650		296	
3 De aanslag op Amsterdam	299		
4 De omslag, eind 1650	301		
5 Conclusie	303		
DE TOESTAND ROND 1650			
20 Het economisch leven in de Republiek omstreeks 1650	305		
<i>S. Groenveld</i>			
1 Bevolking	305		
2 Overheidsschulden en belastingen		307	
3 Het agrarische bedrijf	312		
4 Nijverheid	319		
5 Visserij	322		
6 Handel en scheepvaart	324		
7 Conclusie: achtergronden en perspectieven		329	
21 De sociaal-culturele verhoudingen omstreeks 1650	332		
<i>S. Groenveld</i>			
1 Geledingen in de bevolking	332		
2 De hoge adel	334		
3 De verdere adel	340		
4 Het stedelijke regentenpatriciaat		347	
5 Rijken en middenklassers	353		
6 Loonarbeiders en armen	358		
7 Conclusie: burgerlijke samenleving en standenmaatschappij?		363	
22 De religieuze verhoudingen in de Republiek omstreeks 1650	365		
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>			
1 De gereformeerde kerk	365		
2 De remonstranten	374		
3 De lutheranen	376		
4 De doopsgezinden	379		
5 Buitenkerkelijke stromingen en sekten		383	
6 De rooms-katholieke kerk	386		
7 De joden	393		
8 Conclusie	396		
Conclusie	397		
<i>S. Groenveld</i>			
Bibliografie	400		
Index van persoonsnamen	431		

Inleiding

De Tachtigjarige Oorlog is een van de meest ingrijpende episodes uit de Nederlandse geschiedenis: de strijd waarin de basis voor de huidige Nederlandse staat werd gelegd. Deze vaststelling mag dan allang gemeengoed zijn, zij heeft desondanks vele vragen opgeroepen – en doet dat nog steeds.

Het eerste complex van vragen heeft zich geconcentreerd rond het doel van de Oorlog. Al in de tijd zelf bestonden daarover tenminste twee verschillende opvattingen. Sommige tijdgenoten zeiden te vechten *religionis ergo*, omwille van de religie. Meer concreet ging het hun om de vestiging van het calvinisme als enig toegestane en algemeen aangehangen godsdienst. Anderen betoogden, de wapens te hebben opgenomen *libertatis causa*, omwille van de vrijheid. Daarmee bedoelden de meesten van hen: om het behoud van de privileges, de vrijheden, de vroeger verworven en nog steeds geldende uitzonderingen op de algemene rechtsorde. Degene die ‘vrijheid’ wél een enkelvoudige betekenis gaf sprak over het tegengestelde van onderdrukking en zag in de Tachtigjarige Oorlog de bestrijding van ‘Spaanse tirannie’. In 16de-eeuwse propagandistische drukwerken kwam dit al voor; in 19de- en 20ste-eeuwse liberale geschriften ook weer, maar nu met geheel andere gevoelswaarden.

Wie dit tweede doel wat minder verheven interpreteerde kon er gemakkelijk een strijd om de macht van maken, om de politieke macht wel te verstaan. Of, met de opkomst van de sociale bewegingen, het begin van de emancipatie van de lagere klassen, een eerste aanzet van de klassenstrijd, vooral gericht op gelijke rechten, mogelijk zelfs op macht voor de gewone man. Daar tegenover kon de gedachte aan een streven naar een kapitalistische maatschappij onder oppergezag van de rijken even gemakkelijk post vatten. Al zulke opinies riepen meteen een ruimtelijke vraag op. Hadden alle strijders een precies omschreven gebied voor ogen, waarbinnen zij hun doel wilden realiseren?

Even gemakkelijk zijn vragen opgekomen over de vorm, waarin de Tachtigjarige Oorlog werd gevoerd. Sommigen suggereerden of hadden de illusie dat de hele bevolking binnen het huidige Nederlandse grondgebied zij aan zij heeft gestreden. Daarmee werd de Tachtigjarige Oorlog een nationale strijd – en zo weer een typisch 19de-eeuws verschijnsel. Voor 16de-eeuwse tijdgenoten die één godsdienst wilden verdedigen was die redenering onmogelijk: er waren in hun dagen onder de eigen bevolking nog veel aanhangers van andere religies. Wanneer de verhoudingen tussen de godsdiensten zich verhardden kwam het gemakkelijk tot een treffen tussen de diverse kampen binnen de bevolking. Sommige historici spraken dan van godsdienstoorlog, zagen die ook in andere landen en beschouwden ze als kenmerkend voor allerlei strijd tussen 1500 en 1650. Anderen hadden het veel-

eer over burgeroorlog binnen de Lage Landen. Deze laatste karakteristiek kon ook worden toegepast op gewapende confrontaties tussen aanhangers van het wettige gezag en bestrijders daarvan. En wanneer wéér anderen niet langer gehoorzaamden aan het zittende bestuur wegens vermeende schending van hun privileges, dan wel om macht naar zich toe te halen, dan kregen hún acties trekken van een opstand, zelfs van een revolutie in de moderne zin, van een welbewuste poging tot omverwerping van het bestaande bewind.

Verschillende visies ontstonden eveneens inzake de gevolgen van de Oorlog voor de Noordelijke Nederlanden op de lange duur. Sommigen zagen in het bestuursstelsel van de 17de-eeuwse Noord-Nederlandse staat reeds de wortels van de parlementaire democratie van de tijd na 1848. Evenals die van een ‘republikeins koningschap’, zoals prins Claus het in de late 20ste eeuw noemde, een monarchie met een sterke constitutionele binding aan besluitvorming door de onderdanen. De nieuwe Noord-Nederlandse staat van de 17de eeuw werd voor derden de oefenschool van het ‘poldermodel’, de volgens hen typisch Nederlandse methode van bestuur op basis van overleg en gericht op harmonie. Weer anderen zagen juist vanuit de 16de eeuw, en versterkt door de strijd van tachtig jaar, een samenleving groeien met een al even typerend genoemde tolerantie op godsdienstig gebied.

Al zulke visies zijn interpretaties van toen en nu. Nagegaan zal moeten worden in hoeverre die interpretaties door de feiten werden ondersteund. Die feiten worden in de hier volgende bladzijden aan de orde gesteld, zowel in hun chronologische ontwikkeling als in de context waarin zij moeten worden geplaatst. Ontwikkelingen en context maken al snel duidelijk, dat in deze periode van circa tachtig jaar zich tal van veranderingen voltrokken. Zóveel dat de Tachtigjarige Oorlog niet als een eenheid kan worden beschouwd. Ten minste tekenden zich twee essentieel verschillende perioden af, die van elkaar werden gescheiden door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Vóór het Bestand kwamen in de Lage Landen spanningen op, die zich al vóór 1568, het traditioneel aangehouden – maar daardoor nog niet juiste – beginjaar van de strijd, ontladden in verzet tegen het zittende regime en in openlijke gewelddadigheden. Verzet ontstond niet alleen in de provincies die later de Noord-Nederlandse staat gingen vormen, maar ook in de gewesten die samen de Zuidelijke Nederlanden werden. Dit eerste verzet en de reeksen van gebeurtenissen in de daaropvolgende decennia worden thans aangeduid als de ‘Nederlandse Opstand’. De sluiting van het Bestand wordt als het eindpunt van deze Opstand gezien. Dat is niet geheel terecht. Allang voor het jaar 1609 waren zulke ingrijpende veranderingen opgetre-

den, dat er in feite een openlijke oorlogstoestand was ontstaan tussen de opstandig gebleven Nederlandse gewesten – zeven benoorden de grote rivieren – en Filips II. De eerste partij zag zich als een afzonderlijke republiek vanaf 1588.

Zeker in de eerste decennia van de Opstand vonden de gebeurtenissen primair plaats binnen de Lage Landen zelf. Pas geleidelijk aan, na 1590 met name, kreeg de partij van de opstandelingen aansluitingen bij het buitenland, bij Frankrijk en Engeland. Internationaal bepaald was wél steeds het handelen van Filips II en zijn opvolgers, voor wie immer de belangen en visies van Spanje centraal stonden. Geheel anders was de situatie na 1621, na afloop van het Bestand. De strijd werd nu niet langer gevoerd tussen opstandelingen en hun wettige heer, maar tussen twee staten die met elkaar een openlijk conflict uitvochten. Het ging de Noord-Nederlanders vooral om de consolidatie van hun grondgebied en de erkenning van de onafhankelijkheid daarvan. Hun openlijke strijd tegen Spanje was een van de vele oorlogen die in deze jaren in Europa woedden. Zoveel verbindingen bestonden er tussen de Nederlands-Spaanse strijd en die tussen andere landen, dat de binnenlandse problematiek in de Nederlanden niet kan worden begrepen zonder voortdurende aandacht voor de internationale ontwikkelingen.

Deze veranderingen hebben de hier volgende beschrijvingen van de Tachtigjarige Oorlog in belangrijke mate hun karakter gegeven. Ook de titels van de twee delen van het boek hebben op die veranderingen betrekking. De titel van het eerste deel – *De Kogel door de Kerk?* – bevat zowel associaties met de gewapende Opstand als met het toen spelende religieuze probleem. Zij houdt enerzijds de vraag in, of hier sprake was van een godsdienstoorlog. Anderzijds handhaaft ze vragenderwijs de betekenis van het spreekwoord waaraan zij is ontleend: werd in deze periode van Opstand een gesteld doel bereikt, een eertijds genomen beslissing gerealiseerd en daarmee een onomkeerbare situatie geconcretiseerd? De titel van het tweede deel – *De Bruid in de Schuit* – is evenzeer ontleend aan een zegswijze. De dichter Gerbrand Adriaensz. Bredero formuleerde deze als: ‘As de Bruyt is inde schuyt, soo zijn de beloften uyt’. Overdrachtelijk betekent het eerste deel van Bredero’s zin: ‘de buit is binnen’, ‘de zaak is voor elkaar’. Ofwel, toegepast op de periode 1621-1648: de Opstand heeft een concreet resultaat opgeleverd; nu wordt dat geconsolideerd.

De titels van beide delen van *De Tachtigjarige Oorlog* waren de titels van de twee boeken, die hier nu als één studie in een grondig herziene versie worden gepresenteerd. Het boek *De Kogel door de Kerk?* verscheen voor het eerst in 1979 ter gelegenheid van de toenmalige herdenking van de sluiting van de Unie van Utrecht van 1579. De opzet van dit boek, dat sindsdien tweemaal werd herdrukt, was zodanig, dat er direct een vervolpublicatie aan kon worden toegevoegd. Die publicatie, *De Bruid in de Schuit*, verscheen in 1985.

In zijn opzet verraadt *De Tachtigjarige Oorlog* duidelijk zijn herkomst. Evenals in de eerdere drukken zijn de gebeurtenissen tijdens Opstand- en consolidatiefase geplaatst tussen

beschrijvingen en analyses van enkele vaste ogenblikken. Ten eerste wordt de institutionele en economische, sociale en religieuze situatie aan de vooravond van de Opstand, ten tijde van de eerste regeringsjaren van Filips II, weergegeven. Opnieuw staat de camera stil in 1609, zodat de dankzij de Opstand ontstane nieuwe toestand bij het begin van het Bestand in beeld kan komen. Datzelfde gebeurt ten derden male rond 1650. Toen had de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Vrede van Munster haar internationale erkenning gekregen en enkele jaren van leren omgaan met de nieuwe situatie doorgemaakt. Vergelijking van dit derde tijdsbeeld met zijn beide voorgangers kan duidelijk maken, wat in de tussenperiode was veranderd en wat niet. In de beschrijving van 1650 is één aspect weggelaten dat in beide voorgaande tijdsbeelden wel ter sprake kwam: het institutionele. Oorzaak hiervan is, dat de grondpatronen van de bestuursinstellingen rond 1650 formeel nog in overgrote mate dezelfde waren als die van omstreeks 1609. Wat overigens niet wilde zeggen dat de tijdgenoten na 1609 hun bestuurspraktijken niet hadden aangepast bij veranderende omstandigheden. Tussen de drie tijdsbeelden in geeft de schets van de gebeurtenissen zicht op het hoe en het waarom van de doorgaande, ingrijpende ontwikkelingen in de jaren 1559-1650. Bijgewerkt en opnieuw ingedeeld is ten slotte de beredeneerde bibliografie. Over de hele periode van de Tachtigjarige Oorlog zijn sinds het verschijnen van de vorige drukken vele en gewichtige studies verschenen, zij het niet over alle periodes en onderwerpen evenveel. De selectie daaruit is bijgewerkt tot einde 2020.

Aan de totstandkoming van dit boek in zijn huidige en vorige versies hebben diverse collega’s hun bijdragen geleverd. Met eerbied gedenken de auteurs hun medeauteur dr. W.M. Zappey, schrijver van de hoofdstukken over de economische situaties in 1559 en 1609, die in 2000 is overleden. Zijn teksten zijn minimaal herzien en alleen waar het wenselijk was aan nieuwe visies aangepast. De dood rukte eveneens van ons weg dr. D.P. Snoep, destijds verbonden aan het Centraal Museum te Utrecht en later directeur van het Frans Hals Museum te Haarlem, die hier als enthousiast stimulator achter het eerste deel van dit boek en de tegelijkertijd gerealiseerde tentoonstelling in 1979 moet worden genoemd. Ook ontviel ons de heer A.J.J. van der Kloot, de vindingrijke vormgever en kaarttekenaar van eerdere drukken van dit boek. Dank past voorts aan drs. B.G.J. Elias, dr. P. Knolle, drs. J.A.L. de Meyere, prof. dr. W. Otterspeer, de heer F. Pietersen, mevrouw drs. Christine J. von Ronnen, dr. P. Scherft en drs. A.R.M. Smit, die substantiële bijdragen hebben geleverd door het aandragen van afbeeldingen, afkomstig uit de beschreven periode zelf. Dank gaat ten slotte uit naar uitgeverij Walburg Pers te Zutphen voor het initiatief tot en de realisatie van deze uitgave van *De Tachtigjarige Oorlog* in een nieuwe en zeer aantrekkelijke vormgeving.

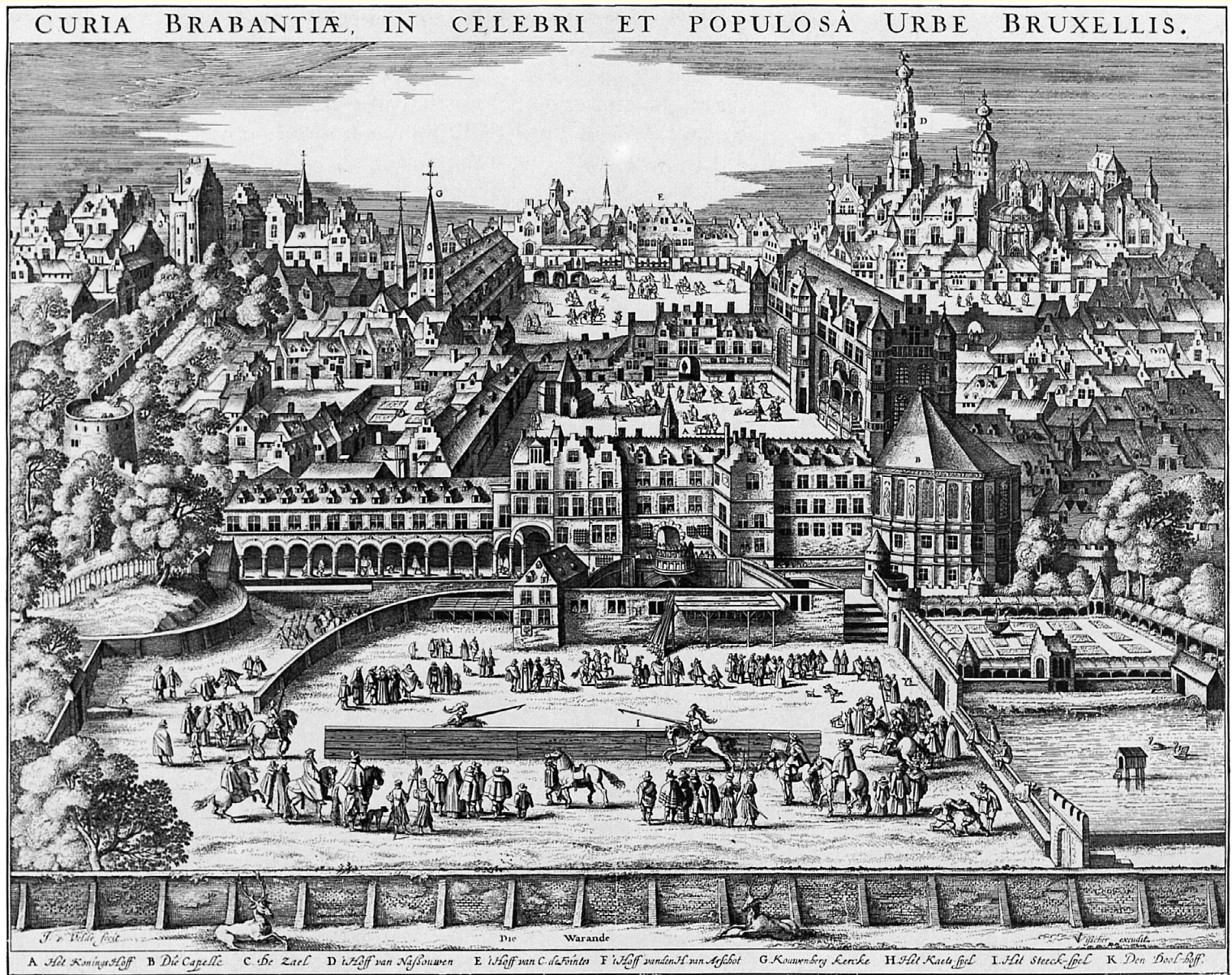
In deze derde druk is een aantal inhoudelijke aanpassingen aangebracht en is de bibliografie geactualiseerd.

DEEL I

De kogel door de kerk?

*De Opstand
in de Nederlanden
1559-1609*

DE SITUATIE ROND 1559

Het Oude Hof van Brabant, door Bartholomeus de Momper, tweede helft 16de eeuw, uitgegeven door Claes Jansz Visscher naar J. van Velde. De zetel van het centrale bestuur over de Nederlanden was gevestigd in het vroegere paleis van de hertogen van Brabant op de Coudenberg in Brussel. Hier resideerden ook de landvoogden die namens Filips II optraden. In de zaal rechts van het midden droeg Karel V in 1555 het bestuur van de Nederlanden aan zijn zoon over en in 1556 dat over Spanje. Rondom het paleis bouwden ook hoge edelen hun paleizen; rechts op de achtergrond is het Brusselse paleis van de Nassaus met zijn twee torens zichtbaar. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

I Staat en bestuur in de Nederlanden omstreeks 1559

I Landsheren en centralisatie

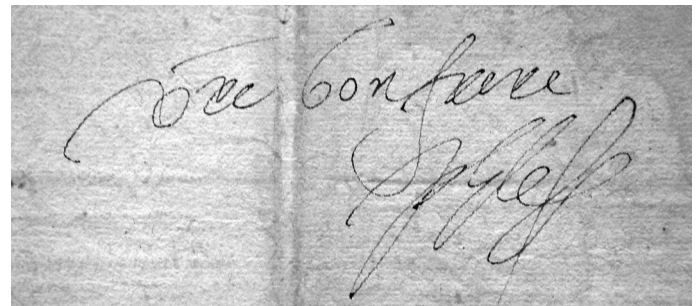
Algemeen beeld. In de 16de eeuw werden de Nederlanden gevormd door een groot aantal staatjes, elk met een eigen vorst aan het hoofd. Brabant had zijn hertog, Vlaanderen en Holland hun graaf, Friesland zijn heer, Luik zijn prins-bischof. Ieder van deze staatjes – de tijdgenoot noemde ze ‘gewesten’ of ‘provincies’ – had zijn eigen rechtsregels. Soms waren deze regels wel aan die van een naburig gewest verwant, maar in andere gevallen weken ze daarvan duidelijk af omdat elk gewest een eigen ontwikkeling achter de rug had. Een eenheid vormden de Lage Landen bepaald niet, niet in juridisch of economisch opzicht, en evenmin voor het gevoel

Filips II, borstbeeld toegeschreven aan Leone Leoni, circa 1554. Filips werd in 1527 in Valladolid geboren als zoon van Karel V en Isabella van Portugal. In 1549 kwam hij voor het eerst naar de Nederlanden om daar door elk der gewesten afzonderlijk te worden ingehuldigd als toekomstige opvolger van Karel V. Hij was vol bewondering voor zijn vader, zodat hij diens adviezen op politiek en godsdienstig gebied zijn leven lang als leidraad hanteerde. Op de voet van dit beeld staat de inscriptie *PHI. REX. ANGL. ETC.* (Filips, koning van Engeland enz.). Deze tekst geeft aan dat de buste is vervaardigd ten tijde van Filips' tweede huwelijk, met de Engelse koningin Mary Tudor, dat eindigde in 1558 met Mary's dood. (Royal Collections, Londen)

van de inwoners ervan. Een Fries beschouwde zich niet als landgenoot van een Zeeuw of een Luxemburger; een poorter van Brussel achtte zich niet verbonden met een stedeling uit Groningen, die trouwens verder van hem vandaan woonde dan een burger van Parijs. De meeste Nederlanders voelden enkel een band met hun stad- of streekgenoten, met de inwoners van hun gewest ten hoogste. Alleen een kleine groep van edelen en geestelijken, van handelaren, kunstenaars en intellectuelen die contacten onderhielden of belangen hadden over grotere afstanden, keek verder en bespeurde een zeker verband tussen de afzonderlijke gewesten.

Bourgondische familiepolitiek. Toch was er al twee eeuwen tevoren een ontwikkeling op gang gekomen die scheen aan te koersen op eenheid binnen de Lage Landen. In 1363 had koning Jan II van Frankrijk het belangrijke hertogdom Bourgondië in leen gegeven aan zijn jongste zoon, Filips de Stoute. De nieuwe hertog was een trouw bondgenoot van zijn koning maar zijn opvolgers zouden dat steeds minder zijn. Voor hen stond het Bourgondische familiebelang centraal, dat zich meer en meer richtte op de vorming van een zelfstandige staat in de Nederlanden, tussen Frankrijk en het Duitse Rijk in. Door huwelijken en erfenissen, door koop, verovering en politieke machinaties verwierven de hertogen het ene gewest na het andere. Echter, voordat de Bourgondische politiek voltooid was, stierf de hertogenfamilie in 1477 uit in manlijke lijn. Bourgondië zelf viel daardoor terug aan de Franse kroon. Maar dankzij het huwelijk van Maria de Rijke, de laatste telg, met de latere Duitse keizer Maximiliaan van Habsburg (1477) werd in de Nederlanden de Bourgondische politiek voortgezet door diens geslacht. De Habsburgers zelf waren vorst van vijf Oostenrijkse aarts-hertogdommen die deel waren van het Duitse Rijk. In de Lage Landen verwierven zij nog het noordoosten – Groningen tot en met Utrecht – dat in voorgaande eeuwen op Duitsland was georiënteerd. Door de laatste verovering, die van Gelre in 1543, werden de Habsburgse Nederlanden ten-

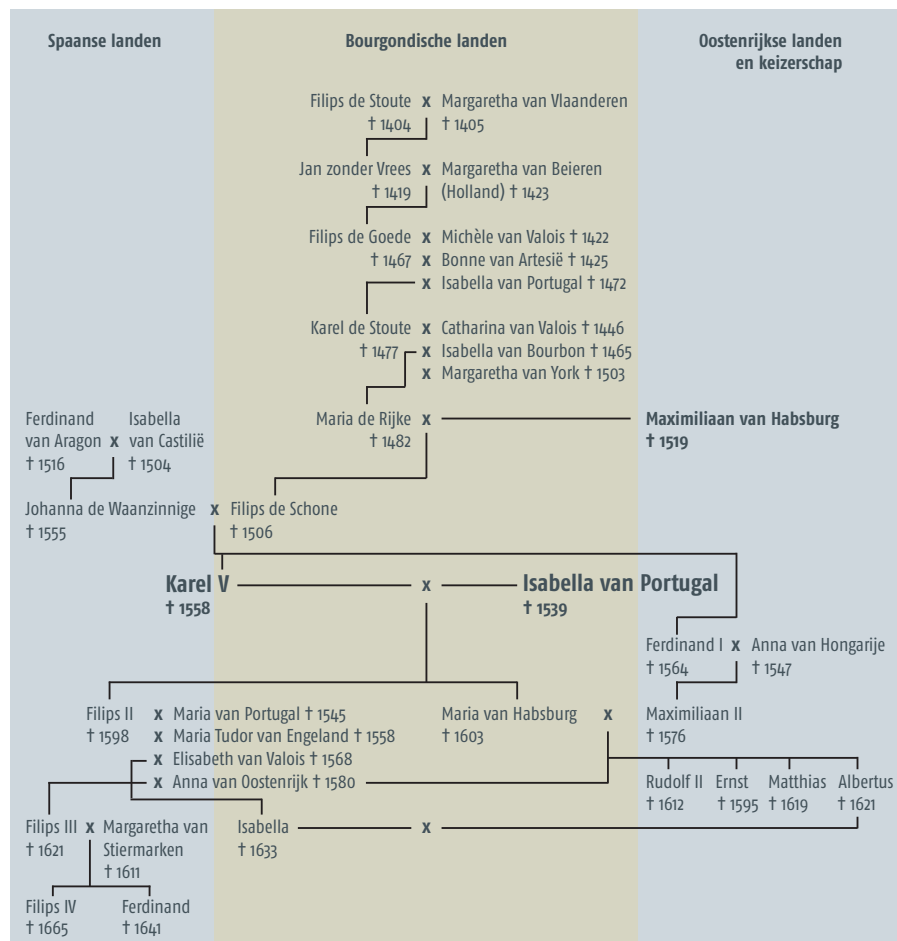
Handtekening van Filips II onder een brief aan zijn zuster Margaretha van Parma, 20 september 1565: 'Vostre bon frere Philipp'. Formele brieven tekende Filips met 'Yo el Rey' (Ik de koning). (Tresoar, Leeuwarden)

slotte een aangesloten gebied. Alleen Luik bleef daar los van, omdat de bisschop die er tegelijk de wereldlijke macht in handen had zijn zelfstandigheid wist te bewaren.

Habsburgse machtsuitbreiding. Nog groter waren de Habsburgse belangen geworden toen Maximiliaans zoon Filips de Schone in 1496 huwde met Johanna, die erfgename werd van de Spaanse koninkrijken Aragon en Castilië. De macht over de Nederlandse gewesten en de beide Spaanse koninkrijken, en daarbij nog de keizerlijke waardigheid van Duitsland, kwamen tenslotte in één hand, die van Karel V, de oudste zoon van Filips en Johanna. Maar bij diens aftreden werden zijn vele functies verdeeld. In 1555 volgde zijn zoon Filips II hem op in de Nederlanden, in 1556 ook over de Spaanse rijken. De keizerskroon kwam in 1558 echter definitief aan Ferdinand, Karels jongere broer. Deze had toen al de familielanden in Oostenrijk in handen en werd de stamvader van een zelfstandige Oostenrijkse tak van het Habsburgse huis.

Noodzaak tot centralisatie. Toen Filips II zijn vader opvolgde deed hij dat als hertog van Brabant, graaf van Holland en in nog circa vijftien andere afzonderlijke waardigheden. Een algemene titel, zoals het later bedachte ‘heer der Nederlanden’, droeg hij dus niet. Daardoor moest hij niet alleen een veelheid van gewestelijke belangen behartigen, maar ook optreden wanneer tegenstrijdige eisen aan hem werden gesteld door provincies waarover hij terzelfder tijd graaf of hertog was. Het was duidelijk, vanuit het standpunt van de vorst, dat heel wat zaken van afzonderlijke gewesten gebundeld, en de meest strijdige regels of gewoonten gladgestreken moesten worden. Daarmee waren Filips’ voorgangers al begonnen, gesteund door een kleine groep medewerkers die evenals zij zicht hadden op alle gewesten. Onder dezen was een groep hoge edelen, die de vorst aan zich had verbonden door hen te vereren met hoge titels zoals graaf of baron en door hen op te nemen in de prestigieuze orde van het Gulden Vlies; verder enkele hoge geestelijken, en een toenemend aantal juristen van burgerafkomst. De laatsten waren voor hun carrière als deskundige, betaalde ambtenaar geheel van hun heer afhankelijk en werden soms door deze in de adelstand verheven.

Mate van centralisatie. Toch waren de Habsburgers er niet op uit om alle gewestelijke rechtsregels door centrale te vervangen, of provinciale ambtsdragers door nieuwe functionarissen, benoemd in Brussel, de algemene hoofdstad. Zo’n handelwijze zou alleen maar onnodige tegenstand hebben oproepen. Bovendien – als Karel V en Filips II dit al hadden gewild, dan zouden ze het niet hebben gekund. Want het ontbrak hun aan voldoende nieuwe ambtenaren om de lokale en gewestelijke ambtsdragers te vervangen, en aan geld om zoveel meer salarissen te betalen. Evenmin waren ze bij machte om – als zij dat al wilden – in plaats van de grote verscheidenheid van rechten en privileges in de gewesten in één keer een nieuw rechtssysteem in te voeren. In feite deden de Bourgondiërs en Habsburgers dan ook niet

Bourgondische en Habsburgse dynastieën. In deze stamboom is zichtbaar hoe door de sluiting van diverse huwelijken een groot aantal landen in handen van Karel V kwam. Na diens aftreden werden deze landen verdeeld tussen een Spaanse en een Oostenrijkse tak van het Habsburgse huis. Tussen leden van deze takken werden herhaaldelijk huwelijken gesloten. Zo had het huwelijk tussen Isabella en Albertus (onderaan) tot een nieuwe, Nederlandse Habsburgtak kunnen leiden.

anders dan een net van centrale ambten en regels leggen over alle gewesten. Daaronder werden de bestaande instellingen en verordeningen niet verstikt, maar konden ze grotendeels voortleven. In het centrum van dit net plaatsten de vorsten een nieuw bestuursapparaat, dat coördinerend moest optreden. Een apparaat, waarvan de vorm was ontleend aan de bestuursstructuren die al in de gewesten bestonden. In dit centrale apparaat stelden zij de adellijke heren en deskundige stedelingen, die zij om zich heen verzameld hadden, als ambsdragers aan. Andere Europese staten, waaraan de vorsten een voorbeeld namen, vertoonden geen wezenlijk ander beeld. Thans duidt men dit type verbrokkelde staten aan als ‘composite state’.

2 Het centrale bestuur

De landsheren. De Bourgondisch-Habsburgse heren hadden weliswaar vele bevoegdheden in zich verenigd, maar toch was hun macht aan beperkingen gebonden. Die beperkingen werden hun opgelegd door zowel het vanuit de Middeleeuwen stammende juridische denken als door de bestaande praktijk. Volgens het besef van de 16de-eeuwer was de vorst niet de enige die rechten bezat; ook de geringste onderdaan had die. Daar waar de rechten van de onderdanen ophielden, begonnen de vorstelijke rechten, de prerogatieven.

De troonsafstand van Karel V, door Frans Francken II. Dit niet ten tijde van de gebeurtenis vervaardigde schilderij moet geheel zinnebeeldig worden opgevat. Karel V schenkt zijn zoon Filips II (rechts) de Nederlanden, de Spaanse landen en de daarbij behorende Italiaanse gebieden. De wapens van deze landen worden gedragen door drie vrouwenfiguren naast Filips. Aan zijn broer Ferdinand I (links) draagt Karel het Duitse keizerschap over. Op de voorgrond bewijst de hele wereld de aftredende keizer hulde. Neptunus, symbool van de zeeën, rijdt voor hem langs, terwijl rechts de personificaties van de vier (toenmaals bekende) werelddelen Karel geschenken aanbieden. Links op de achtergrond verlaat de keizer in zijn koets de Nederlanden. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Maar de grens daartussen was soms zeer moeilijk te trekken. Misschien was die grens nog het duidelijkst te zien op het gebied van wetgeving en financiën. De vorst vaardigde op grond van zijn prerogatieven wetten uit; maar deze mochten niet strijdig zijn met de algemene rechtsnormen en de bestaande regels. Bij zijn ambtsaanvaarding had hij zich als in een contract verplicht, de bestaande orde te handhaven. Filips II bijvoorbeeld had, voordat hem in Holland de opvolging was toegezegd, moeten zweren dat hij ‘alle der edelen, steden, gemeenten ende ondersaten privilegiën ende vryheden (...) sal wel ende getrouwelijcken houden ende doen onderhouden’. Zo was het in voorgaande eeuwen ook steeds gegaan. Niet anders was dat op financieel gebied. De landsheer bood zijn onderdanen bescherming en had, in ruil daarvoor, recht op geldelijke steun. Maar om de benodigde gelden moest hij uitdrukkelijk vragen. Iedere inwoner had namelijk recht op eigendom, zodat niemand hem zonder zijn toestemming iets mocht ontnemen, ook de vorst niet als

het om belastinggelden ging. Tot het vorstelijke prerogatief behoorden naar het oordeel van de tijd wel het buitenlands beleid, oorlog en vrede, de hoogste rechtsmacht en de bescherming van de kerk, de regeling van de verhouding tussen de gewesten en de oplossing van onderlinge geschillen. Maar ook daarin gingen onderdanen soms meespreken, omdat hun belangen ermee gemoeid waren en zij in hun rechten wel openingen daarheen meenden te bespeuren. Terzelfder tijd echter begon de vorst, van zijn kant, onder invloed van het opkomende Romeinse Recht en daarmee samenhangende absolutistische opvattingen, zich juist los te maken van het oude contract en meer bevoegdheden naar zich toe te trekken. Dat mocht hij doen, schreef in 1543 Maria van Hongarije, de zuster van Karel V, op grond van zijn ‘absolute gezag’ – dat wil zeggen op basis van het feit dat hij stond boven de wetten die hij immers zelf had gecreëerd. Omdat na Karel V ook Filips II op dit pad verder zou gaan, en daar tegenover de onderdanen juist hún verlangens verder ontwikkelden, lag hier een bron voor geweldige spanning.

De landvoogd. Vaak waren de Habsburgse vorsten afwezig, zodat anderen namens hen het bewind over de Nederlanden moesten voeren. Vanaf de late 15de eeuw lieten zij zich

daarom op centraal niveau vertegenwoordigen door een landvoogd of gouverneur-generaal. Op die post stelden zij liefst familieleden aan, omdat die voor henzelf het meest betrouwbaar waren, en in de ogen van de onderdanen vrijwel hetzelfde natuurlijke gezag bezaten als de landsheer. Vanaf 1531 was de landvoogd eigenlijk nauwelijks meer een plaatsvervanger, omdat hij ook in functie bleef als de landsheer zelf in Brussel was. Maar wel diende hij zich te richten naar de beleidslijnen die door Karel V of Filips II werden uitgezet, en moest hij zich bij hun beslissingen neerleggen. Bovendien moest de gouverneur-generaal zich voortdurend laten adviseren door drie centrale raden die in 1531 waren gevormd: de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën. Na overleg met deze raden was hij het echter, die besluiten nam.

De collaterale raden. Niet uit het niets waren deze collaterale raden – naast elkaar optredende raden – gevormd; zij kwamen voort uit een ouder adviescollege van de Bourgondische hertogen, de Grote Raad. Evenals vorstelijke adviescolleges in het buitenland was deze raad oorspronkelijk een niet-gespecialiseerd lichaam, dat zich bezighield met alle zaken van het landsbestuur. Maar overal begon specialisatie op te treden. Daarom gingen de Habsburgers vanaf 1482 binnen de Grote Raad enkele commissies van deskundige raadsheren

Margaretha van Parma, naar Antonie Mor. Margaretha (1522–1586) was de onwettige dochter van Karel V. Zij huwde met Ottavio Farnese, hertog van Parma. Filips benoemde haar in 1559 tot landvoogdes over de Nederlanden. Hoewel zij nauwelijks enige bestuurlijke ervaring had, had zij toch, als familielid van Filips, een vanzelfsprekend gezag. Een eigen regeringsbeleid mocht zij in de Nederlanden niet voeren. Zij moest zich richten naar Filips' beslissingen en naar de adviezen van diens raadgevers. (Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft)

belasten met speciale taken. Dit leidde in 1504 tot de oprichting van een centraal gerechtshof boven alle gewestelijke rechtscolleges, de Grote Raad van Mechelen. Minder geslaagd waren de pogingen, een aparte financiële raad te vormen. In 1531 werd de vorstelijke raad definitief opgedeeld in drie colleges met elk een eigen takenpakket; daarmee waren de experimenten van een halve eeuw afgerond.

Raad van State. Het meeste aanzien van de drie had ongetwijfeld de Raad van State, door zijn taken én door de status van zijn leden. In alle 'grote en voornaamste zaken' van de Nederlanden moest hij advies uitbrengen; dat wilde zeggen: in internationale kwesties en diplomatie, in oorlog en vrede, en binnen de Lage Landen in alle aangelegenheden van kerkelijke, financiële en bestuurlijke aard. De Raad hield zich, met andere woorden, bezig met de bepaling van het beleid van de centrale overheid. De leden ervan werden in de eerste plaats uit de hoge adel gerecruteerd: tien edelen namen er in 1531 in plaats naast twee geestelijken. Maar weldra deden ook juristen hun intrede, tot woede van de adellijke heren. Zo telde de Raad in 1555 zeven edelen naast vijf rechtsgeleerden. Bovendien waren de leden van de Raad, evenals trouwens in de Grote Raad vóór 1531, verdeeld in permanent en niet-permanent aanwezigen. De eersten namen in feite de besluiten, maar de tweeden werden voor die besluiten mede-verantwoordelijk geacht – een praktijk die dikwijls tot protesten aanleiding gaf. Het aantal permanente leden was gering. In 1559 waren het er maar drie: Granvelle, Viglius en Berlaymont. Niet zoals een vaderlandse traditie eeuwenlang heeft beweerd vormde dit drietal een nieuwe, aparte raad, die *consulta* zou hebben geheten. Zij waren slechts de meest vertrouwde leden van de Raad van State, die permanent aan het hof verbleven terwijl de andere raadsheren elders waren om andere functies te vervullen. Die waren dan bijvoorbeeld aan het werk als gewestelijk stadhouder of als generaal in het leger.

Geheime Raad. Geheel uit juristen was de Geheime Raad samengesteld. De totaal andere werkzaamheden van de Raad vereisten dit: zijn taak lag vooral op het terrein van de uitvoering van de centrale politiek, nauwelijks op dat van de beleidsbepaling. Daarvoor werd dagelijks vergaderd. De Raad hield zich bezig met het opstellen van teksten voor centrale wetten en verordeningen en, zo mogelijk, met controle op de naleving daarvan. Bovendien had hij toezicht op de werkzaamheden van provinciale en lokale instellingen en deed hij voorstellen voor de benoemingen van functionarissen. Uit die activiteiten vloeide haast vanzelf de functie voort van hof van appel bij allerlei administratieve geschillen; daarover zou in laatste instantie nog kunnen worden geoordeeld door de Grote Raad van Mechelen. Ook voor het verlenen van privileges of bij gratieverzoeken raadpleegde de landvoogd dit deskundige lichaam vooraf.

Raad van Financiën. In samenstelling hield de Raad van Financiën het midden tussen beide andere raden; hij telde zes leden: drie edelen en drie juridisch-financiële deskundi-

Viglius ab Aytta, door vermoedelijk Jacques de Punder, 1564. Wigle van Aytta, in het Latijn *Viglius ab Aytta* (1507–1577), doorliep een typische ambtenaren carrière in dienst van de Habsburgers op grond van zijn bekwaamheden, niet zijn afkomst. Geboren uit een geslacht van eigenerfde Friese boeren, verwierf hij vermaardheid als jurist. Vanaf 1549 was hij voorzitter van de Geheime Raad (tot 1569), sinds 1554 ook van de Raad van State. In 1562 werd hij kanselier van de Orde van het Gulden Vlies. Hier draagt hij het spectaculaire, bijbehorende gewaad. Viglius wees strenge kettervervolg af, maar kwam later als ambtsdrager lange tijd niet openlijk voor zijn opvattingen uit, omdat hij bovenal volgzaam en bangelijk was. (*Particuliere collectie*)

gen. Dezen voerden in de eerste plaats het beheer over het privé-grondbezit van de vorst, dat in voorgaande eeuwen de meeste gelden voor de financiering van het landsbestuur had opgeleverd. Maar die tijd was allang voorbij. De opkomst van de huurlegers, het verminderde militaire nut van de adel, de mogelijkheid van afkoop van feodale verplichtingen, het groeiende aantal betaalde ambtenaren en vooral de wijdvertakte, internationale politiek van de Habsburgers

hadden de overheidsuitgaven zo sterk doen stijgen, dat hogere inkomsten dringend nodig waren. De landsheer deed dan ook verzoeken om speciale belastingen – de zogenaamde ‘bedes’ – aan de vertegenwoordigers van zijn onderdanen. De Raad van Financiën zorgde voor de voorbereiding van het verzoek en voor de inning der gelden als die toegezegd waren. Lagere financiële organen in de provincies, zoals controlerende rekenkamers, stonden onder de Raad, leden daarvan werden op voordracht van de Raad benoemd. En zo nodig diende de Raad de landsheer van advies. Weliswaar lag, evenals bij de andere raden, het initiatief ook hier bij de vorst, maar veel van deze technische geldzaken ging toch buiten hem om.

3 Gewestelijke besturen en Staten-Generaal

Stadhouders. Reeds de Bourgondische hertogen konden niet steeds in al hun landen aanwezig zijn; voor de Habsburgers gold dit in nog sterkere mate. Daarom lieten zij zich als graaf of hertog van een gewest vervangen door een stadhouder (= stedehouder, plaatsvervanger), zoals zij op centraal niveau een landvoogd benoemden in hun boven-gewestelijke functies. De stadhouderlijke waardigheid gaven zij aan hoogadellijke heren die het ambt in principe levenslang bekleedden. Het was op grond van die levenslange aanstelling, dat Willem van Oranje in 1572 zou pretenderen nog steeds stadhouder van Holland te zijn, ook al had hij in 1567 ontslag genomen, was hij naar Duitsland uitgeweken en door een ander opgevolgd. Dikwijls voerde een stadhouder over meerdere gewesten tegelijk het bewind. Als vertegenwoordiger van de landsheer nam hij meestal al diens grafelijke of hertogelijke functies waar. Hij beschermde de waardigheid van de heer, beheerde diens domeinen, zorgde voor rust en orde, voor het welzijn van de kerk, hij had in bepaalde gevallen het recht om gratie te verlenen, hij benoemde in sommige gewesten stedelijke ambtsdragers en zorgde voor het onderhoud van de vestingen. En tegelijk was hij kapitein-generaal, bevelhebber over de troepen in het gewest. Daarnaast onderhield hij contact met het centrale bestuur. Dan legde hij verantwoording af voor zijn beleid en adviseerde hij de landvoogd in gewestelijke aangelegenheden. Tevens moest hij in het gewest de bevelen van Brussel uitvoeren.

Het Hof. Het centrale adviescollege van de landvoogd, waaruit de collaterale raden waren ontstaan, was een kopie van de grafelijke of hertogelijke raad – de Curia ofwel het Hof – die vanouds in de gewesten bestond. Dit gewestelijke Hof hield zich aanvankelijk zowel met politiek als rechtspraak bezig, maar viel geleidelijk uiteen in enkele gespecialiseerde colleges, net als de centrale raad. Het Hof in nieuwe zin werd primair de hoogste gewestelijke rechtbank, maar behield nog wel enkele politieke taken. Bij afwezigheid van de stadhouder kon het diens functies waarnemen. Dit gebeurde herhaaldelijk, omdat de stadhouders nogal eens in Brussel bij de landvoogdes vertoefden of als generaal in het leger dienst deden. Van betekenis was verder het gebruik, dat een bevel van Brussel in het gewest pas van kracht werd,